

В.Ю. Пестушко, Г.Ш. Уварова

ГЕОГРАФІЯ

*Рівень
стандарту
Академічний
рівень*

10

Київ
«Генеза»
2010

ШАНОВНІ ДРУЗІ!

Ви стали помітно дорослішими, а коло ваших інтересів – ширшим і глибшим. Однак разом із вами дорослішим і глибшим став і довколишній світ, зокрема і світ географії!

Погортайте підручник, який ви зараз тримаєте в руках, і ви побачите, що його сторінки наповнені дорослими турботами про нагальні проблеми сьогодення. На зміну красномовним описам прийшли аналітичні огляди, на зміну прогулянкам «у природу» – копітка праця зі статистичними матеріалами, а незабутні враження від красот довкілля змінилися на неприховане занепокоєння та турботу про їхнє збереження.

Як відрізняється життя дорослих від дитинства, так само різниться підручник, який ви щойно взяли в руки, від своїх попередників. І рік не лише в появі іншої назви курсу – «Економічна і соціальна географія світу». Річ у тім, що цей підручник допоможе вам тримати руку на пульсі найважливіших викликів суспільного життя – економіки, науки, глобальних проблем.

Утім навіть тим, хто завдяки попереднім курсам географії добре підготувався до сприйняття нових знань, одразу нелегко буде проникнути в суть питань, які вивчає «Економічна і соціальна географія світу». Тому, пригадавши прислів'я «Повторення – основа навчання», скористайтеся Вступом і ще раз повторіть і закріпіть набуті раніше знання. Йдеться насамперед про предмет соціально-економічної географії, джерела географічних знань, методи географічних досліджень. Крім того, для вас відкриються нові імена серед видатних учених економісгеографів.

Увесь інший матеріал підручника розбитий на два розділи. У першому дано загальну економіко-географічну характеристику світу. Тут ви зможете зазирнути у своєрідне дзеркало політичної ситуації – політичну карту світу, відкривши для себе різноманіття форм державного правління і державного устрою. Ви також зможете зрозуміти проблеми народонаселення світу, усвідомити, наскільки багате людство на природні ресурси, і дізнатися про загальні закономірності світового господарства. Наприкінці першого розділу вам надається можливість збагнути всю серйоз-

ність того, що називають глобальними проблемами людства, а отже, і вашими проблемами.

Озброєні таким чином, ви подорожуватимете далі сторінками другого розділу – регіонами та країнами світу. Крок за кроком перед вами розкриватиметься мозаїка «дорослої географії» – держава за державою, проблема за проблемою...

Вивчаючи економічну і соціальну географію світу, варто пам'ятати, що життя ніколи не зупиняється і тому світ не залишається незмінним. Міняються суспільні устрої і політичні кордони, злет в економіці окремих держав змінюється їхнім занепадом, міняються провідні підприємства світу, мільйони людей переміщуються по планеті, опиняючись далеко за межами батьківщини тимчасово і залишаючись там назавжди, народжуються і зникають міжнародні угруповання та організації, триває безперервна боротьба за мир, за ресурси, проти голоду і тероризму... Світ мінливий! Саме тому до кожного розділу в підручнику подано Інтернет-сторінку, за допомогою якої ви зможете оперативно відстежувати новини в галузі економічної і соціальної географії.

З огляду на сказане, у підручнику впроваджено і науково-пізнавальні рубрики, як-от: «Прогноз», «Проблема», «Географія культури», «Наука стверджує», «Історична довідка», «Провідні підприємства», «Реалії сьогодення», «Україна і світ», «Цікаві факти». Разом з ілюстративним, у тому числі і картографічним матеріалом та Додатками, ці рубрики покликані полегшити опанування курсу економічної та соціальної географії світу.

Практичні ж завдання і практичні роботи, що запропоновані у тексті підручника, мають сприяти розвитку і закріпленню у вас важливих практичних навичок.

Отже, все необхідне для чергової географічної подорожі приготоване. В дорогу! І успіхів вам!

Автори

ВСТУП

§1.

ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ СВІТУ. ДЖЕРЕЛА ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ

Географічна розминка

Пригадайте з курсу географії 9-го класу, що є предметом вивчення економічної і соціальної географії України.
Назвіть відомі вам джерела географічних знань.

Предмет економічної і соціальної географії світу. З попереднього курсу географії вам уже відомо про існування «родини» географічних наук, в якій належне місце посідає й економічна і соціальна географія. Також ви маєте пам'ятати, що економічна і соціальна географія поділяється на три великі галузі. Усі ці галузі – економічну географію, соціальну географію і географію населення – об'єднує те, що вони вивчають територіальну організацію – виробництва, життя людей або населення відповідно. Інакше кажучи, вони вивчають різні сторони просторової організації суспільства.

Територіальна організація суспільства – це просторова організація життя людей, що включає розміщення населення і господарства, а також їхні просторові комбінації, поєднання за певними законами на певній території. Такою територією в курсі географії 9-го класу було обрано Україну. Тепер у фокусі нашої уваги буде увесь світ, уся планета загалом, а також окремі держави (країни) або їхні частини.

Предметом вивчення економічної і соціальної географії світу є територіальна організація суспільства в міждержавному масштабі, а також у різних країнах, районах і місцевостях.

Територіальна організація суспільства – дуже містке поняття, що включає розміщення населення відносно природного середовища і використання його ресурсів, підприємств матеріального виробництва й невиробничої сфери, різних типів суспільно-територіальних систем (виробничих, обслуговування населення, рекреаційних тощо), які функціонують на певній території. З огляду на це, слід зазначити, що у наш час визнається необхідність саме територіального підходу до планування господарства. Адже територія як особливий тип просторового угруповання ресурсів нині стає ціннішою за власне речовинні ресурси – корисні копалини, земельні і водні ресурси тощо.

Така думка ґрунтується на тому, що майже будь-які ресурси так чи інакше можна замінити або, принаймні, компенсувати їхню втрату. Тим часом територія – ресурс вичерпний і невідновлюваний, його нічим не можна замінити. До того ж, територія – це ще й арена життя людей з їхніми соціальними, культурними, національними і духовними інтересами, потребами тощо.

Основна мета економічної і соціальної географії – пошук способів підвищення продуктивності суспільної праці на основі раціонального використання території і розміщення виробництва та населення.

Джерела географічних знань. Вам уже відомо, що є джерела первинної і вторинної географічної інформації. Разом вони забезпечують повноцінні географічні знання.

Первинні джерела суспільно-географічних знань пов'язані з суспільно-географічними польовими дослідженнями, коли об'єкти вивчаються прямо на місцевості завдяки безпосередньому знайомству з ними, завдяки спостереженням, інструментальним вимірюванням, а також опитуванню, анкетуванню тощо. Це зазвичай дослідження окремих господарств і підприємств (сільськогосподарських, промислових, будівельних, рекреаційних тощо), а також населених пунктів і місць зосередження виробництва й інфраструктури (сукупності споруд і служб, що забезпечують функціонування галузей виробництва та умов життєдіяльності суспільства).

Первинним джерелом суспільно-географічних знань може також бути *польове спеціальне (тематичне) картографування* досліджуваної території – фактичного використання земель, розселення населення, рівнів техногенного навантаження на територію, її екологічного стану і т. д. Для потреб такого картографування як основу зазвичай використовують топографічні карти або ж плани землекористування чи земельно-господарського устрою адміністративно-територіальних одиниць, окремих господарств, міст.

Первинні джерела зазвичай забезпечують суспільно-географічні знання про власну державу, адже не так часто дослідникам випадає нагода здійснити необхідні польові дослідження за кордоном. Тому основними джерелами суспільно-географічних знань про світ є вторинні джерела.

Вторинні джерела суспільно-географічних знань – це такі, що добуті і певним чином упорядковані іншими дослідниками. Класичним прикладом є різноманітні *літературні джерела* – історична, географічна, природоохоронна література.

Нині завдяки *Інтернету* існує можливість не виходячи з власної оселі «відвідувати» найбільші бібліотеки світу. Серед таких закладів – бібліотека Конгресу США, Німецька національна економічна бібліотека, Російська національна бібліотека, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського тощо.

Для набуття знань у галузі соціальної і економічної географії дуже важливі різноманітні джерела, що містять упорядковану статистичну інформацію. В Україні такими джерелами є *органи державного управління* – обласні й районні державні адміністрації, а також державні управлінські структури – екологічної безпеки та природних ресурсів, санітарно-епідеміологічної служби, водного господарства, лісового господарства, залізничного й водного транспорту, електро- й газопостачання та ін.

Важливі географічні дані нерідко містяться також у місцевих органах влади – обласних, районних, міських, селищних, сільських радах тощо. Так само корисними часто виявляються окремі підприємства, господарства, установи з їхньою оперативно-обліковою та звітно-статистичною інформацією.

Корисними є також науково-дослідні та проектні заклади й організації, що накопичують фондову інформацію та наукові й проектні розробки за своїм профілем. Цікаву суспільно-географічну інформацію можуть мати й громадські організації та рухи – етнокультурні, конфесійні, політичні (партійні), професійні і т. д.

Щодо інформації про різні держави, регіони або загалом про світ, то вона є на сайтах Організації Об'єднаних Націй, Світової організації торгівлі, Організації економічного співробітництва і розвитку, Всесвітньої туристичної організації та інших відомих міжнародних організацій.

Практичне завдання

Зайдіть на сайт Організації Об'єднаних Націй (<http://www.un.org/ru/>) і, ознайомившись з ним, визначте, яка саме інформація ООН може поглибити ваші знання в галузі суспільної географії.

В окремих випадках для доповнення суспільно-географічних знань можна користуватися експертними оцінками різних ситуацій – соціально-економічних, демографічних, етнокультурних, політичних, екологічних, які надаються відомими та авторитетними спеціалістами зі значним досвідом відповідних досліджень.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Предметом вивчення економічної і соціальної географії світу є територіальна організація суспільства в міждержавному масштабі і в різних країнах, районах і місцевостях.
- ✦ Джерела суспільно-географічних знань є первинні (результати власних польових досліджень) і вторинні (добуті в статистичних, фондових, відомчих та інших установах).

Ключові терміни і поняття

✦ територіальна організація суспільства ✦ первинні і вторинні джерела суспільно-географічних знань ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Що є предметом вивчення економічної і соціальної географії світу?
II	Розкрийте сутність поняття «територіальна організація суспільства».
III	Поясніть, як виникають вторинні джерела суспільно-географічних знань. Визначте з них найдоступніші для вас.
IV	Знайдіть у себе дома джерела суспільно-географічних знань. Поясніть, які вони є – первинні чи вторинні.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ. ВИДАТНІ ЕКОНОМГЕОГРАФИ СВІТУ

Географічна розминка

Пригадайте з попередніх курсів географії джерела географічних знань. Назвіть вітчизняних учених-економгеографів.

Методи досліджень соціально-економічної географії. Як наукова дисципліна соціально-економічна географія дуже складна. Адже вона оперує природними, економічними, соціальними і політичними поняттями і фактами. Тому спектр методів, які застосовують у суспільно-географічних дослідженнях, досить широкий, він включає як загальнонаукові, так і галузеві методи.

Серед загальнонаукових методів суспільно-географічних досліджень традиційно застосовують *споглядання, спостереження* за подіями та фактами, їх *опис* і пояснення за допомогою *аналізу*. Зокрема, існує *метод аналізу аналогових об'єктів*, який застосовують у тих випадках, коли досліджувані об'єкти подібні (аналогічні) і коли про один з них є достовірне знання. У цьому разі основні результати вже дослідженого об'єкта переносять на всі інші аналогічні об'єкти. Успішно використовують і давній *порівняльно-географічний метод*, зокрема у просторових дослідженнях політико-географічних явищ і процесів.

Наука стверджує

Накладаючи карти одна на одну, здобувають нові знання. Накладанням політичних карт на кліматичні, геоморфологічні, мінеральних ресурсів, ґрунтів, рослинності, економічні виявляють певні господарські, соціально-економічні та політичні залежності й закономірності. Так, англійський учений П. Тейлор таким методом довів, що політичні центри світу зосереджені у середніх широтах Північної півкулі, у країнах з вологим кліматом і багатих на вугілля.

Помітне місце серед загальнонаукових методів посідає *історичний метод*, що дає змогу вивчати динаміку і тенденції соціально-економічного розвитку.

У суспільній географії користуються також загальнонауковим *балансовим методом*, коли, зіставляючи певні компоненти, визначають повну відповідність, співвідношення між ними. Так, наприклад, часто розглядають баланси природних ресурсів, населення та трудових ресурсів, палива, електроенергії, продовольства, вантажопотоків, виробництва і споживання, прибутків і видатків. Більш спеціальним є *метод міжгалузевих балансів*, за яким аналізують рух тих чи тих ресурсів між галузями і між регіонами. Такі дослідження, де є численні кількісні показники, потребують *математичних методів* обробки даних.

Для одержання оперативних даних нерідко застосовують *аерометоди, космічні методи* з комп'ютерним дешифруванням здобутої інформації. Для суспільно-географічних узагальнень також використовують комп'ютери, за допомогою яких створюють інформаційні бази даних з подаль-

пою метою їх обробки, аналізу та інтерпретації. У практиці суспільно-географічних досліджень широко застосовують *методи моделювання* (заміщення реального об'єкта чи процесу його спрощеним аналогом, моделлю), у тому числі математичного та комп'ютерного, а також *прогнозування* суспільно-географічних подій і явищ.

Картографічний метод, що здавна є традиційним у географії, нині набув нового поштовху до розвитку завдяки ГІС-технологіям. Адже тепер зчитування і аналіз карт можна виконувати в автоматичних режимах. До того ж для соціально-економічної географії, що часто оперує досить динамічними характеристиками, надзвичайно важливим є часова узгодженість ГІС. Адже, на відміну від звичайної географічної карти, ГІС – активна багатофункціональна база даних, яка може постійно доповнюватися і оновлюватися.

Видатні економігеографи світу. Вам уже відомі славетні імена вітчизняних учених економігеографів. Проте сучасна суспільна географія формувалася завдяки вченим різних часів і народів.

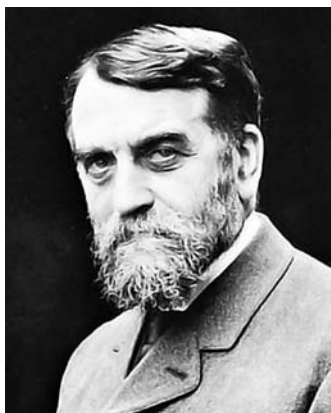
Перші наукові напрями в царині соціальної та економічної географії сформувалися упродовж XVIII ст. Саме тоді в працях німецьких географів *Г. Ахенваля* і *А.-Ф. Бюшінга* було обґрунтовано новий напрямок у географії – камеральна статистика. Назва «камеральна статистика» (від лат. *status* – стан, становище; держава) може бути перекладена як «описове державознавство». У підручниках із камеральної статистики описувалися території держав, адміністративний устрій, державний апарат управління, галузі господарства, фінанси, бюджет і навіть збройні сили та зовнішні зв'язки. Все це супроводжувалося всілякими відомостями, цифровими довідками. Власне, це були економічна, політична й військова географії, зведені в єдиній навчальній дисципліні.

У першій половині XIX ст. *І. Тюнен* (1783–1850) започаткував новий напрямок в економічній географії. Він уперше використав модель просторового моделювання, застосувавши її до вирішення конкретного завдання щодо розміщення сільськогосподарського виробництва. За цією моделлю, існує центральне місто, навколо якого і розміщуються сільські господарства. Залежно від відстані до ринку змінюються спосіб використання землі й система сільського господарювання. Метод дослідження, який запропонував учений, дав помітний науковий поштовх. Саме завдяки *І. Тюнену* нині вивчають так звані кільцеві приміські зони, що утворюються навколо великих міст.

На початку XX ст. з'явилася праця французького географа *П. Відаля де ла Бланша* (1845–1918) «Географія людини як частина географії життя», яка започаткувала формування школи географії людини у Франції (мал. 1). Головну увагу в ній приділено характерним особливостям пристосування життя людей до своєрідних умов географічного середовища, реалізації місцевих природних можливостей господарства у процесі історичного розвитку окремих територій.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. закладаються підвалини міжнаціональних і національних наукових шкіл. Серед їхніх засновників і німецький географ *Ф. Ратцель* (1844–1904) – фундатор антропогеографії. У своїй «Антропогеографії» він узагальнив дані про розселення людства, характер поселень, господарської діяльності й побуту населення у зв'язку з відмінностями навколишнього географічного середовища.

Мал. 1.
П. Відаль де ла Бланш

Мал. 2.
В. Кристаллер

Мал. 3.
П. Хаггет

У праці «Політична географія» вчений географічними умовами пояснює особливості політичної історії різних держав, їхні протиріччя й конфлікти.

Ж.Ж.Е. Реклю (1830–1905) можна вважати засновником сучасного країнознавства. Йому належить багатотомна праця «Нова всесвітня географія. Земля і люди». Це була перша в історії географії праця, де вміщено опис усіх країн планети на базі достовірних наукових даних. Тут, зокрема, є розділи, присвячені Україні.

Чималий внесок у розвиток майбутньої суспільної географії зробив німецький економіст і соціолог *А. Вебер* (1868–1958). Він виявив певні просторові закономірності в географії промисловості, висунувши теорію «штандорта» (з німецьк. – місцеположення). За цією теорією, розміщення промисловості визначають три групи чинників – витрати на транспорт, орієнтація на робочу силу і на населені пункти, щоб використати переваги виробничої та соціальної інфраструктури.

У першій половині ХХ ст. німецький географ *В. Кристаллер* (1893–1969) висунув «теорію центральних місць», яка помітно вплинула на подальший розвиток економічної географії (мал. 2). Він створив модель території, яка ще недостатньо заселена і, аналізуючи закономірності взаємного розташування населених пунктів, намагався визначити головне місце розташування майбутнього центрального міста.

У 1950-х роках у зв'язку з розвитком обчислювальної техніки і накопиченням багатого фактичного матеріалу в економічній географії виникла школа просторового аналізу. Представники цієї школи розробляли теорії, які мали допомогти з'ясувати закономірності у розміщенні підприємств і населених пунктів, а також у формуванні транспортних мереж.

Найяскравішим представником школи просторового аналізу є видатний німецький економіст і географ *А. Льюш* (1906–1945). У своїй основній праці «Географічне розміщення господарства» він запропонував нову теорію (концепцію економічного ландшафту) розміщення виробництва і територіальної організації промисловості в умовах ринкової економіки. Фактично це була модель територіальної самоорганізації суспільства і його економічного життя.

Ідеї В. Кристаллера і А. Льюша розвивав *У. Айзард* (1919) – американський економіст і географ. Метою географії Айзард вважав аналіз територіального розподілу соціально-економічних явищ для виявлення законів їхнього розвитку. Він запропонував інтегральну територіальну модель соціально-економічного життя суспільства, сукупність складових елементів якої визначає так званий економічний ландшафт території.

Серед видатних представників школи просторового аналізу були також учені-теоретики – американський географ *В. Бунге* (1928) і британський географ *П. Хаггет* (1933) (мал. 3). Американський географ *Е. Тейф* (1921–2001) зробив великий внесок у географію транспорту.

Серед найвідоміших постатей соціальної і економічної географії останнього періоду слід також назвати американських географів *Р. Хартшорна* (1899–1992) і *Е. Ульмана* (1912–1976), а також шведського географа *Т. Хагерстранда* (1916–2004).

Р. Хартшорн є засновником поведінкової географії. Він вивчав традиції і звичаї населення різних територій, поведінку їх мешканців. Вважав їх тісно взаємопов'язаними з іншими природними і соціально-економічними явищами, характерними для тієї чи іншої території. Зробив значний внесок у розвиток теорії політичної і культурної географії.

Е. Ульман – один із засновників сучасної географії транспорту. *Т. Хагерstrand* відомий як автор теорії просторової дифузії інновацій, тобто поширення нововведень, нових явищ.

Практичне завдання

За додатковими джерелами підготуйте коротку доповідь (2–3 хв) про видатного економгеографа світу (за вибором) на тему «Наукові доробки вченого».

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Суспільна географія користується загальнонауковими і галузевими методами досліджень.
- ✦ Головні наукові напрямки в царині соціальної та економічної географії світу почали формуватися з XVIII ст.

Ключові терміни і поняття

✦ методи досліджень: споглядання, спостереження, аналізу, історичний, балансовий, математичний, аерометод, космічний, моделювання, прогнозування, картографічний ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Наведіть приклади найдавніших і найсучасніших методів, які застосовують у суспільно-географічних дослідженнях.
II	Назвіть видатних європейських і американських економгеографів. Які з їхніх досліджень продовжують розвиватися у наш час?
III	З огляду на основні напрямки роботи визначте методи досліджень, які використовували видатні економгеографи світу.
IV	Опишіть методи соціально-економічної географії, які можна застосовувати: а) на уроках географії; б) поза шкільними уроками.

Тема 1.
ПОЛІТИЧНА КАРТА СВІТУ

Тема 2.
**НАСЕЛЕННЯ
СВІТУ**

Тема 3.
**ВЗАЄМОДІЯ
СУСПІЛЬСТВА
І ПРИРОДИ.
СВІТОВІ ПРИРОДНІ
РЕСУРСИ**

Тема 4.
**СВІТОВЕ
ГОСПОДАРСТВО**

Тема 5.
**ГЛОБАЛЬНІ
ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА**

**Розділ 1.
ЗАГАЛЬНА
ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА
СВІТУ**

Тема 1. ПОЛІТИЧНА КАРТА СВІТУ

Ми живемо у час бурхливих політичних подій. Президентські вибори й антидержавні перевороти, міжнародні зустрічі й міжнаціональні конфлікти, прикордонні військові суперечки і спільні дружні прикордонні заходи. Усе це стало звичною складовою суспільно-політичного життя в різних куточках нашої планети.

Часто політичні події спричиняють у тих чи інших країнах світу навіть зміну форм державного правління та їхнього адміністративно-територіального устрою. Подекуди внутрішньодержавні зміни настільки виявляються серйозними, що нещодавно єдині і, здавалося б, непорушні держави розпадаються на окремі території, кожна з яких заявляє своє право на політичну самостійність. І ось уже міняються усталені кордони, видозмінюються обриси країн і держав... Своєрідні підсумки політичних процесів надає політична карта, яка, наче дзеркало політичної ситуації, відображає різні території, країни, держави, а також розкриває їхню форму правління і державного устрою.

§3. ПОЛІТИЧНА КАРТА СВІТУ

Географічна розминка

Пригадайте, як поділяють географічні карти за змістом.
Наведіть приклади тематичних карт.

Етапи формування політичної карти світу. *Політична карта* – це географічна карта, на якій відображено територіально-політичний поділ світу, материків або окремих регіонів (див. форзац). Сучасна політична карта світу формувалася поступово, в ході історичного розвитку.

Наче у калейдоскопі простору та часу, на п'яти континентах планети виникали, зростали і процвітали чергові територіально-політичні утворення. Плинув час, і вони розпадалися і зникали з політичної арени, даючи ученим матеріал для наукового аналізу процесу державотворення. Формування політичної карти світу вивчає одна з гілок суспільної географії, окрема наука – *політична географія*.

	<p>Стародавній етап (V тис. до н. е. – V ст. н. е.)</p> <p>пов'язаний з виникненням, розквітом і крахом перших державних утворень – двох основних форм державного ладу: монархій (Стародавній Єгипет, Ассирія, Вавилон, Перська держава) і республік (міста-держави Фінікії, Греції, Стародавній Рим). Саме з них розпочався політико-територіальний поділ географічного простору.</p>
	<p>Середньовічний етап (V–XV ст.)</p> <p>супроводжувався територіальними захопленнями земель великими феодалними державами, внаслідок чого політична карта була вкрай роздрібненою та нестійкою. У цей період існували такі могутні держави, як Священна Римська імперія, Англія, Португалія, Київська Русь.</p>
	<p>Новий етап (на межі XV–XVI ст. – поч. Першої світової війни)</p> <p>характеризується великими географічними відкриттями і, як наслідок, поділом світу на колоніальні імперії. Найбільшими серед таких були Іспанська, Португальська, Голландська, Британська, Французька, Російська, Османська, Німецька тощо. Водночас це епоха зародження, розвитку й утвердження ринкових відносин.</p>
	<p>Новітній етап (1914 р. – до наших днів),</p> <p>за якого відбуваються новий перерозподіл поділеного на той час світу, процеси деколонізації, визнання суверенітетів десятків держав, утворення низки авторитетних міжнародних організацій та ін.</p>

Мал. 4. Етапи формування політичної карти світу

Формування політичної карти світу налічує декілька тисячоліть. У цьому процесі визначають чотири етапи: стародавній, середньовічний, новий і новітній (мал. 4).

Новітній етап поділяють на три періоди. Визначальними подіями першого періоду (1914–1939 рр.) були розпад Австро-Угорської імперії і поява на політичній карті світу групи нових незалежних країн. Зокрема, на політичній карті Європи з'явилися такі держави, як Австрія, Угорщина, Польща, Чехословаччина, Фінляндія, Литва, на короткий час Українська Народна Республіка та ін. Загалом в 1939 р. була 71 суверенна країна.

До того ж у цей період утворилася величезна держава з командно-адміністративним типом економіки – СРСР і світ розколовся на дві системи за ідеологічним принципом.

Характерною ознакою другого періоду новітнього етапу у формуванні політичної карти світу (після закінчення Другої світової війни і до початку 1990-х років) є крах колоніальної системи. Десятки країн Африки, Азії, Латинської Америки упродовж цього періоду проголосили незалежність, визволившись з-під колоніального гніту. Особливо результативним виявився 1960 р. – «рік Африки», коли на політичній карті Чорного континенту з'явилися десятки суверенних країн.

Третій період новітнього етапу формування політичної карти світу позначився розпадом Радянського Союзу в 1991 р. і крахом соціалістичного табору. Як наслідок, на політичній карті світу замість 15 колишніх республік СРСР з'явилася ціла низка незалежних країн. Крім того, об'єдналася Німеччина і, навпаки, розпалися Союзні Республіки Югославія та Чехословаччина. Виникли нові незалежні держави і в Океанії, в Африці. Визначено долю Гонконгу та Аоминю, які відійшли до Китаю.

Сучасна політична карта світу. Головними за значенням об'єктами політичної карти світу є держави, країни і території.

Держава – заселена територія з визначеними кордонами, що в політико-географічному відношенні незалежна від інших держав у внутрішніх і зовнішніх відносинах. Зважаючи на це, часто кажуть, що держава є суверенним політичним утворенням.

Реалії сьогодення

«Державна мозаїка» світу. На початок 2010 року на політичній карті світу налічувалося 193 незалежні держави. В Європі – 44 (з Росією), в Азії – 47, в Африці – 53, Північній і Центральній Америці – 23, Південній Америці – 12, Австралії і Океанії – 14. Крім того, ще три держави розташовані водночас у двох частинах світу: Туреччина – в Азії та Європі, Єгипет – в Африці та Азії, Росія – в Азії та Європі.

Незалежно від свого розташування, усі держави є повноцінними суб'єктами міжнародного права. При цьому деякі держави продовжують визнавати главою держави правителя іншої держави, з якою вона пов'язана колоніальним минулим. Прикладами є колишні **домініони** Великої Британії (англ. *dominion* – володіння, влада – Канада, Австралія тощо), де главою формально визнається британський монарх. Нині вони входять до складу Британської Співдружності Націй. Так само формально володіють князівством Андорра дві інші європейські держави – Франція та Іспанія (так званий **кондомініум**, від лат. – сумісне володіння). Реальну ж владу в Андоррі має глава її уряду.

Практичне завдання

За політичною картою світу (див. форзац) визначте найближчі до України держави кожної з частин світу.

Країна – заселена територія з визначеними кордонами, що в політико-географічному відношенні може мати державний суверенітет або бути залежною від інших держав. Отже, країною є будь-яка держава. Водночас, далеко не кожна країна має право називатися державою. Вважається, що загалом у світі нині налічують близько 250 країн.

Проблема

На політичній карті світу існують країни, які не визнані більшістю інших держав як незалежні держави. Прикладом невизнаних держав є Абхазія (частина Грузії), Нагірнокарабаська Республіка (частина Азербайджану), Придністров'я (частина Молдови), Турецька Республіка Північного Кіпру (частина Кіпру) тощо. Так само існують території з невизначеним статусом, як-от Палестина (частково окупована Ізраїлем), Західна Сахара (окупована Марокко).

Статус країн мають також **залежні країни і території**, кожна з яких перебуває під політичним чи військовим контролем однієї із суверенних держав. Серед таких, зокрема, **колонії** – країни, позбавлені державної самостійності і політичної та економічної свободи. Колонії можуть мати різний статус, наприклад: заморська територія, як-от Гібралтар у Великій Британії, заморський департамент (регіон), як-от французька Гвіана, або автономний регіон – Фарерські острови Данії.

До залежних країн належать і **протекторати** – країни, що зазвичай визнають над собою суверенітет певної держави у міжнародних відносинах, але зберігають незалежність у внутрішніх справах. Нині подібною формою міждержавних відносин є «вільно асоційована держава», як-от Пуерто-Рико, що залежить від США, тощо.

Окремий специфічний вид територій (акваторій) виділено відповідно до норм міжнародного права на Землі – це води відкритого моря. Окремий статус має і так звана морська економічна зона, що прилягає до кордонів суходолу держави, яка має вихід до моря. Це акваторія на відстань 200 миль (понад 370 км) від узбережжя і на глибину 500 метрів шельфу материкового схилу. Відповідно до конвенції з морського права 1982 р. у зазначених межах акваторії держави мають суверенне право на економічну діяльність – промисловий вилов риби, розвідку і розробку природних ресурсів тощо.

Особливий статус має Антарктида, міжнародно-правовий режим якої визнано договором від 1 жовтня 1959 р. Згідно з ним, даний континент є нейтральним, демілітаризованим, де заборонена будь-яка військова та господарська діяльність, а також політичні поділи території. Єдиним дозволеним видом діяльності є науково-пошукова робота. Пригадаємо, Україна також має там науково-дослідну станцію «Академік Вернадський».

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Політична карта – це географічна карта, на якій відображено територіально-політичний поділ світу, материків або окремих регіонів.
- ✦ Процес формування сучасної політичної карти світу тривалий і налічує чотири етапи: стародавній, середньовічний, новий і новітній.
- ✦ Головними об'єктами політичної карти світу є держави, країни, території.

Ключові терміни і поняття

✦ політична карта ✦ держава ✦ країна ✦ територія ✦ домініон ✦ кондомініум ✦ невизнана держава ✦ залежна країна ✦ колонія ✦ протекторат ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Що відображено на політичній карті? Назвіть головні об'єкти політичної карти світу початку нашої ери.
II	Поясніть, у чому головна відмінність між країною та державою.
III	Визначте, в якій частині світу найбільше залежних країн і територій.
IV	Назвіть і покажіть на політичній карті Європи приклади різних видів територіально-політичних утворень. Які з них є сусідами України?

ФОРМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ І ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ

Географічна розминка

Пригадайте призначення адміністративно-територіального устрою.
Назвіть адміністративно-територіальні одиниці України.

Форми адміністративно-територіального устрою держави. Форма державного устрою – це спосіб територіальної організації держави, що встановлює порядок поділу країни на частини і визначає характер відносин між центральними і місцевими органами влади. Нині у світі розрізняють дві головні форми державного устрою – просту (унітарну) і складну (федеративну).

Проста, або унітарна, форма державного устрою (від лат. *unitar* – єднання) означає верховенство єдиної держави над адміністративно-територіальними одиницями або національно-етнічними одиницями (областями, департаментами, префектурами, провінціями тощо), на які вона поділена. Характерними ознаками унітарної держави є наявність єдиної конституції, єдиного керівного центру, єдиного громадянства та єдиної державної мови. Унітарна форма устрою з'явилася значно раніше, і саме вона тепер притаманна, зокрема, більшості держав Європи, Латинської Америки і Африки. За конституцією Україна також є унітарною.

Складна за устроєм держава характеризується наявністю державних утворень, які мають певну юридичну і політичну самостійність. На сьогодні фактично єдиним представником такої форми державного устрою залишилась **федерація** (від лат. *foederatio* – союз).

У федеративних державах ознаки державного утворення притаманні і державі, і її суб'єктам (республікам, штатам, землям, кантонам тощо). У федеративній державі поряд з єдиними (федеральними) законами та органами влади існують і закони та органи влади суб'єктів федерації. Проте вони, так би мовити, «другого порядку». Для відстоювання інтересів суб'єктів федерації у більшості федеративних держав вищий законодавчий орган складається з двох палат, одна з яких забезпечує представництво таких суб'єктів. Такими є, наприклад, функції Сенату в Конгресі США.

Історична довідка

Про конфедерацію як форму державного устрою. Інколи серед форм державного устрою називають конфедерацію (від лат. *confoederatio* – союзний договір) – об'єднання суверенних держав, створене для забезпечення спільних інтересів. На відміну від федерації, правовою основою конфедерації є не конституція, а договір. У конфедерації немає єдиного громадянства і єдиних збройних сил. У минулому конфедераціями були, наприклад, Конфедерація Нідерландів (1579–1795 рр.) і США (формально з 1776–1787, фактично до 60-х років XIX ст.), Германський Союз (1815–1866 рр.) і Австро-Угорщина (до 1918 р.) тощо. Остання конфедерація сучасності – Швейцарська Конфедерація, яка, попри таку офіційну назву, за своїм устроєм є федерацією (з 1848 р.).

Мал. 5. Форми державного правління країн світу

Форми державного правління. Форма правління – це організація державної влади. Традиційно розрізняють дві основні форми правління – республіка і монархія, підґрунтям яких є різні джерела влади (народ, монарх) і спосіб формування вищих органів державної влади (вибори, призначення, наслідування тощо) (мал. 5).

За **республіканської форми правління**, що є найпоширенішою у світі, вища влада в державі належить обраним на визначений термін представницьким органам. Такими органами є парламент, якому належить законодавча влада, і уряд, що має виконавчу владу. Глава республіки – президент – також обирається на визначений термін.

Залежно від розподілу повноважень між парламентом і президентом розрізняють республіку: президентську, парламентську, президентсько-парламентську.

У **президентській республіці** глава держави, якого обирає народ, є водночас і главою уряду. Отже, він має дуже великі повноваження, призначає та звільняє членів уряду на власний розсуд. Однак він не може розпустити парламент, а парламент не може висловити недовіру урядові. Серед президентських республік, зокрема, Росія, США, Бразилія, Єгипет, ПАР, Уганда та ін.

У **парламентській республіці** роль президента значно менша, верховенство має парламент. Саме парламент обирає президента, якому він звітує. Так само більшість парламенту формує уряд, в руках якого й зосереджена влада. При цьому президент має право розпустити парламент. Така форма правління поширилася у європейських (Греція,

Естонія, Італія, Угорщина, ФРН тощо) і азійських країнах (Індія, Ізраїль та ін.).

Президентсько-парламентська (змішана) республіка передбачає поєднання сильної президентської влади і ефективного контролю парламенту за діяльністю уряду. Президента за умов такої форми правління обирають на прямих виборах, він є главою держави і виконавчої влади. Уряд, очолений прем'єр-міністром, несе політичну відповідальність водночас перед президентом і парламентом. Змішана республіканська форма правління характерна для Франції, Австрії, Болгарії, Польщі, Фінляндії, а також для більшості країн, що утворилися на теренах колишнього Радянського Союзу, у тому числі для України.

Проблема

В Україні існують різні, інколи протилежні думки щодо ефективності існуючого розподілу повноважень між парламентом і президентом. А як ви вважаєте, чи слід змінити президентсько-парламентську форму державного правління в нашій країні на іншу — президентську або, можливо, парламентську?

Така форма правління, як *монархія* (від грец. *monarchia* – єдиновладдя), означає, що влада цілком або частково зосереджена у руках одноосібного глави держави – монарха. Зазвичай влада монарха є довічною і

передається у спадок нащадкам. Лише в Малайзії та Об'єднаних Арабських Еміратах монархи обираються (серед правителів-спадкоємців) на п'ятирічний термін.

Розрізняють кілька різновидів монархії – конституційна, абсолютна, теократична. Найпоширеніша у світі *конституційна монархія*, де реальна законодавча влада належить парламенту, а виконавча – уряду. Сам же монарх зазвичай має церемоніальне значення, тобто царює, але, по суті, не править. Прикладами є Данія, Швеція, Норвегія, Іспанія, Японія.

Мал. 6. Королівська родина Великої Британії

Реалії сьогодення

Влада монарха. На відміну від деяких інших суто символічних монархів, наприклад, королева Великої Британії Єлизавета II (мал. 6), що посідає трон вже понад 50 років, може реально впливати на політичне життя держави. Вона має право скликати та розпускати парламент, може призначати прем'єр-міністра, затверджувати закони, дарувати нагороди, проголошувати помилування.

На сучасній політичній карті ще збереглося кілька *абсолютних монархій*, де уряд та інші органи влади відповідальні лише перед монархом, як головою держави, а парламенту взагалі немає або він є дорадчим органом. Прикладами є Катар, Бруней, ОАЕ, Оман.

Різновидом абсолютної монархії є *теократична монархія*, де глава держави є водночас главою церкви. До цього типу монархій належать дві держави – Ватикан (глава усіх католиків – Папа Римський) і Саудівська Аравія (глава – король, що має титул «зберігача священних ісламських мечетей»).

Крім двох основних форм правління, ще розрізняють такі специфічні форми правління, як Британська Співдружність і Джамахірія.

Британська Співдружність – форма правління, що поширюється на територію понад десятка держав, колишніх домініонів Великої Британії (Австралія, Канада, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Тувалу, Антигуа і Барбуда, Барбадос, Беліз, Гренада, Ямайка та ін.). Формально главою держави у кожній з цих країн є британський монарх. На місцях його функції виконує генерал-губернатор, якого призначає монарх за поданням уряду країни з її громадян. Однак дійсним керівником у країнах Співдружності є прем'єр-міністр, що очолює уряд. Ці країни мають також і свій парламент. Мешканці цих держав є громадянами своїх країн, а не підданими британського монарха.

Джамахірія (арабською – народовладдя) є особливою формою державного правління і представлена у єдиній країні світу – Лівії. Тут офіційно скасовано уряд, парламент, ліквідовано політичні партії. Верховним органом влади є Загальний народний конгрес, який обирається один раз на рік. Є також постійно діючі виборні народні збори і комітети, що об'єднують усе доросле населення за територіальним принципом і наділені правом законодавчої ініціативи.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Розрізняють дві головні форми державного устрою – просту (унітарну) і складну (федеративну).
- ✦ Розрізняють такі форми правління: республіка (президентська, парламентська, президентсько-парламентська), монархія (конституційна, абсолютна, теократична), Британська Співдружність і Джамахірія.

Ключові терміни і поняття

- ✦ унітарна держава ✦ федерація ✦ конфедерація ✦ республіка (президентська, парламентська, президентсько-парламентська) ✦ монархія (конституційна, абсолютна, теократична) ✦ Британська Співдружність ✦ Джамахірія ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть сучасні форми державного правління.
II	Чому федеративну форму державного устрою називають складною?
III	Поясніть головні відмінності між різновидами республіканської форми правління.
IV	Визначте форму державного правління в країнах – сусідах України.

ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ КРАЇН. ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВ

Географічна розминка

Поясніть, чим держава відрізняється від країни.

Політичні системи країн. *Політична система* – це сукупність норм, які визначають права та обов'язки держави, політичних партій, суспільних та громадських організацій, церкви і регулюють їхні взаємовідносини.

Політична система залежить від політичного режиму, який визначає конкретні форми керівництва державою, контролює й управляє усіма процесами в суспільстві. Розрізняють такі головні типи політичних режимів: демократичний, авторитарний і тоталітарний. Різновидами є також режим фашистський, теократичний, військової диктатури, або хунти, тощо.

Демократія (з грец. – народ і влада) – система політичної влади, що передбачає народовладдя, тобто участь народу у формуванні органів державної влади і в управлінні державними справами. Це відбувається безпосередньо – шляхом волевиявлення у процедурах виборів чи референдумів і опосередковано – через представництво у виборчих органах, у тому числі парламенті.

Основними принципами демократії є верховенство закону, рівноправність громадян, захищеність їхніх прав і свобод тощо. Саме тому демократичну державу іноді називають правовою державою.

Нині демократична система правління характерна для більшості країн світу. Причому демократичність політичного режиму може втілюватися у різних, не тільки республіканських формах державного правління. Приміром, цілком демократичними вважаються парламентські монархії в Швеції і Нідерландах, у Великій Британії і Японії тощо.

Авторитаризм (від лат. *autoritas* – влада, вплив) – система політичного володарювання, що характеризується зосередженням абсолютної чи значної більшості влади в руках однієї особи або обмеженої групи осіб. Авторитарна система є протилежною демократії. Адже за умов авторитаризму політичні права і свободи громадян та політичних організацій помітно обмежені або зовсім скасовані.

Опорою авторитарного режиму є силові структури влади – армія, каральні органи. Особливо яскраво це помітно у крайніх проявах авторитаризму, коли він набуває ознак військової диктатури (лат. *dictatura* – необмежена влада), або хунти (назва диктатури в іспаномовних країнах). У минулому таке траплялося у ряді країн Африки, Азії, Латинської Америки.

Загалом авторитарні політичні системи дуже поширені в історії людства. Нині вони притаманні передусім абсолютним монархіям.

Авторитарним є пряме президентське правління, застосування якого в надзвичайних ситуаціях (стихійне лихо, техногенна аварія, соціальні заворушення тощо) передбачає законодавство багатьох країн світу. Проте авторитарних ознак може набути будь-яка форма державного правління, якщо якась із гілок влади – законодавча чи виконавча (чи президент) – перебере на себе функції та повноваження інших.

Тоталітаризм (від лат. *totalis* – увесь, цілий, повний) – це політична система, якій притаманний повний (тоталітарний) контроль над усіма сферами суспільного життя. Тоталітарна система ігнорує конституційні права і свободи громадян і жорстоко переслідує тих, хто намагається виступати проти неї. Характерним також є насадження культу вождя – «батька народів і учителя». Саме така політична система панувала в Україні під час перебування її у складі СРСР, до здобуття незалежності.

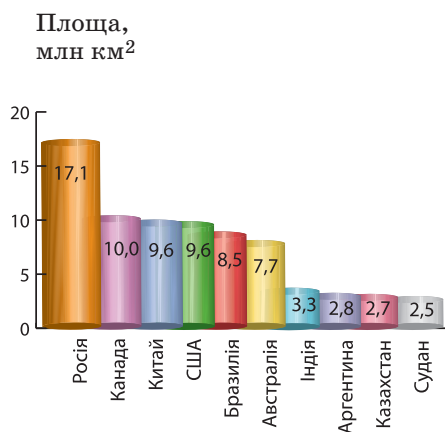
Економічні системи країн. **Економічна система** є способом економічного життя, це спосіб ведення економіки. Розрізняють дві основні економічні системи: ринкову і планову. Крім того, у багатьох країнах світу спостерігається перехідна економічна система – від планової економіки до ринкової.

За умов **ринкової економіки** обмін товарами та послугами, а також ціни на них залежать від попиту і пропозиції. Власне, місце зустрічі попиту і пропозиції і називають ринком. Основу ринкової економіки становить конкуренція. Характерними ознаками ринкової економіки є приватна власність, свобода підприємництва, особистий інтерес.

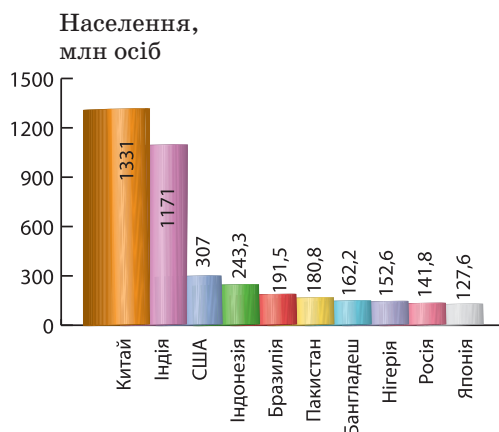
Проте і ринкова економіка має недоліки, як-от: соціальна нерівність, нестабільність економічного розвитку тощо. Тому нині за певних умов визнається можливим втручання у ринкове господарство з боку держави.

Планова економіка, на противагу ринковій, нехтує свободою підприємницької діяльності. Головну роль відіграє держава, яка, володіючи товарами і послугами, а також ресурсами для їхнього виробництва, розподіляє їх через державну торгівлю. За умов планової економіки штучно обмежуються доходи і немає або слабо виражений особистий інтерес. Водночас планова економіка регулює безробіття і забезпечує мінімальний рівень життя.

Типологія держав. **Типологія** – це групування країн за певним критерієм. Необхідність типології виникає (у зв'язку з вирішенням теоретичних і практичних завдань) через велику різноманітність країн світу. Вам уже відомо, що держави різняться за формами державного устрою і правління. Так само вони неоднакові за географічним положенням, площею і формою території, національним складом і мовами, мають різну кількість населення і природних ресурсів тощо (мал. 7, 8).

Мал. 7. Десять найбільших за площею країн світу

Мал. 8. Десять найбільших за чисельністю населення країн світу

Реалії сьогодення

Державні гіганти. За величиною території виділяють найбільші держави, площа яких перевищує 2 млн км². Усього таких понад десяток. Вони охоплюють площу 82,6 млн км², тобто 57 % території суходолу. Безумовним лідером за розмірами території є євразійська держава – Росія (понад 17 млн км²). Крім неї, почесні місця у цьому рейтингу держав посідають азійські (Китай, Індія, Казахстан, Саудівська Аравія), американські (Канада, США, Бразилія, Аргентина), африканські держави (Судан, Алжир, Демократична Республіка Конго) і Австралія.

Одна з найважливіших ознак, за якою виділяють різні типи країн, – це рівень соціально-економічного розвитку (див. форзац). Загальновизнаними універсальними показниками, що характеризують стан економіки, передусім є валовий внутрішній продукт (ВВП) і валовий національний продукт (ВНП) країни (мал. 9).

Валовий внутрішній продукт – сукупна ринкова вартість усього обсягу кінцевих товарів і послуг, вироблених і реалізованих за один рік на території даної країни (враховуючи надходження від їхнього експорту).

Валовий національний продукт – сукупна ринкова вартість усього обсягу кінцевих товарів і послуг, вироблених і реалізованих за один рік тільки національними виробниками як на території власної країни, так і за її межами.

Близькі за ВВП країни можуть дуже відрізнятися за рівнем економічного розвитку (мал. 9), зокрема через різну чисельність населення. Тому під час типології використовують ще й показник середньодушового доходу за рік.

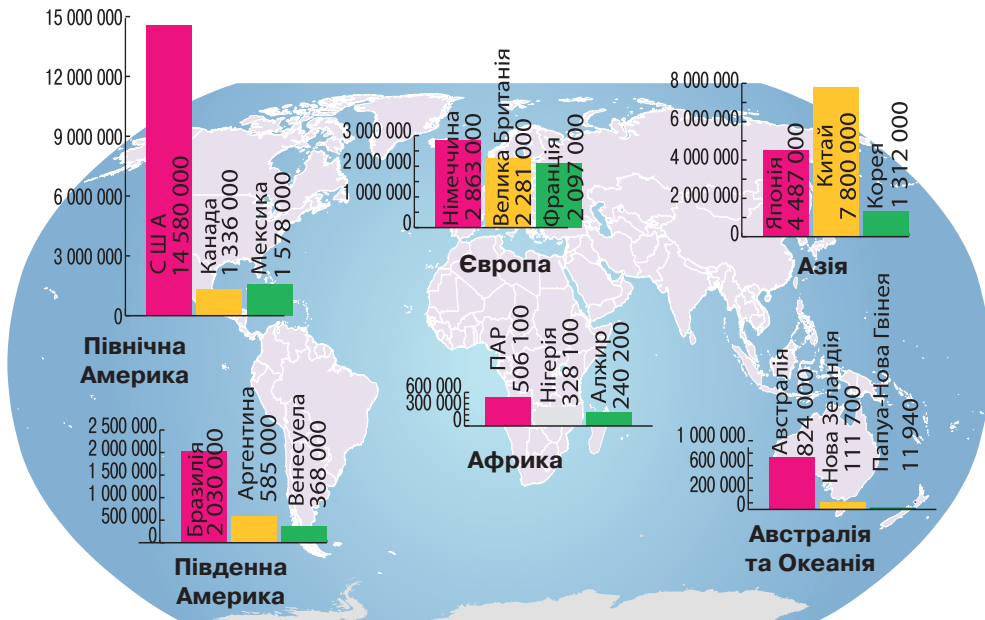
Зважаючи на такі ознаки, виділяють три основні типи країн сучасного світу.

1. Економічно розвинуті країни. Вони відрізняються найвищим рівнем добробуту населення. Доходи на душу населення становлять 20–50 тис. дол. США. Втім, ця група є неоднорідною.

Високий рівень доходів на 1 мешканця мають **головні країни**, або так звана Велика сімка. Це – США, Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія, Канада. Крім того, високий рівень доходів мають такі країни, як Нідерланди, Бельгія, Швеція, Швейцарія, Фінляндія, Норвегія, Данія, Австрія та деякі інші європейські держави. Вони належать до 20 розвинутих країн світу. Іноді окремо розглядають країни «переселенського типу» – Австралію, Нову Зеландію, Ізраїль, Південно-Африканську Республіку. Усі вони вирізняються значними позитивними економічними зрушеннями.

2. Країни перехідного типу економіки – колишні соціалістичні країни, що перебудовують національну економіку відповідно до ринкових засад. Нині до таких країн належить більшість колишніх республік Югославії та країн СНД. Країни Центральної Європи (Словенія, Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина) та країни Балтії (Естонія, Латвія і Литва) завершили перехідний етап розвитку і визнані країнами з ринковою економікою.

3. Країни, що розвиваються, – дуже строката та неоднорідна група. Адже країни тут значно відрізняються одна від одної за економічним

Мал. 9. Країни — економічні лідери світу за ВВП (млн дол. США; 2007 р.)

потенціалом і темпами розвитку. Високими прибутками вирізняються *нові індустріальні країни*, як-от: Бразилія, Мексика, Аргентина, Республіка Корея, Сінгапур, Таїланд, Індонезія, Філіппіни. Так само високі прибутки мають і *нафтодобувні країни* – Саудівська Аравія, Оман, Бахрейн, Кувейт, ОАЕ, Лівія, Алжир, Бруней, Габон.

Зазвичай ще розрізняють *найменш розвинуті країни*, що мають низькі і дуже низькі доходи. Це переважно африканські країни, зокрема Ангола, Ефіопія, Сомалі, Судан, Танзанія та ін. Серед азійських країн найменш розвинутими є Афганістан, Бангладеш, Непал, М'янма тощо, у Латинській Америці – Гаїті.

Невелику, але специфічну групу країн даного типу становлять соціалістичні країни – Корейська Народно-Демократична Республіка, Куба, Китай і В'єтнам. Вони дотримуються централізовано керованої економіки, але водночас запроваджують в економіку ринковий механізм.

Проблема

У сучасній соціально-економічній географії не існує усталеної типології країн світу за рівнем соціально-економічного розвитку. Усі запропоновані типології є умовними, оскільки покладені в основу будь-якої з них критерії обираються здебільшого на розсуд автора. Тим часом ті чи інші типології необхідні для аналізу та порівняння соціально-економічного розвитку країн. І певну типологію обирають залежно від завдань, що ставляться під час вивчення та дослідження країни. Запропонуйте власну типологію країн світу.

Практичне завдання

Знайдіть і покажіть на політичній карті світу країни, що належать до різних типів за рівнем соціально-економічного розвитку.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Політична система – це сукупність норм, які визначають права та обов'язки держави і суспільних об'єднань і регулюють їхні взаємовідносини.
- ✦ Головні типи політичних режимів – демократичний, авторитарний і тоталітарний.
- ✦ Економічна система є способом економічного життя; основні економічні системи – ринкова, планова і перехідна (від планової економіки до ринкової).
- ✦ Розрізняють три основні типи країн сучасного світу: економічно розвинуті країни, країни перехідного типу економіки і країни, що розвиваються.

Ключові терміни і поняття

✦ політична система ✦ демократія ✦ авторитаризм ✦ тоталітаризм ✦ економічна система ✦ ринкова економіка ✦ планова економіка ✦ валовий внутрішній продукт ✦ валовий національний продукт ✦ економічно розвинуті країни ✦ країни перехідного типу економіки ✦ країни, що розвиваються ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть політичну систему, що є протилежною демократії.
II	Схарактеризуйте особливості сучасної соціально-економічної типології країн світу.
III	Порівняйте між собою різні політичні режими і визначте їхні «плюси» і «мінуси».
IV	Поясніть, чи має, на вашу думку, сучасна політична система в Україні ознаки авторитаризму.

§6. МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Географічна розминка

Пригадайте, у яких міжнародних організаціях бере участь Україна.

У сучасному світі, де жодні природні кордони не є перешкодою для спілкування між народами і самоізоляція будь-якої країни вочевидь є для неї шкідливою, важливе місце посідають різні форми міжнародного співробітництва. Однією з таких форм є **міжнародні організації** – об'єднання держав або національних громад, у тому числі неурядового характеру, для досягнення загальних цілей у політиці, економіці, соціальній сфері, науці, культурі тощо. Міжнародна організація створюється на підставі угоди її учасників. При цьому діяльність кожної міжнародної організації регламентується її статутом.

Існують загальнополітичні і спеціальні міжнародні організації.

Загальнополітичні міжнародні організації. **Організація Об'єднаних Націй (ООН)** – це унікальна організація незалежних країн, які об'єдналися в ім'я загального миру і соціального прогресу (мал. 10). Офіційною датою народження Організації є 24 жовтня 1945 року, а її засновниками

вважається 51 країна, у тому числі й Україна. На кінець 2008 р. кількість країн-членів ООН досягла 192.

Організація Об'єднаних Націй не є світовим урядом і не встановлює закони. Вона надає можливості для врегулювання міжнародних конфліктів і вироблення стратегій з питань, які стосуються кожного з нас. ООН переслідує чотири головні цілі: підтримка миру та безпеки на планеті; розвиток дружніх стосунків між країнами; співпраця у вирішенні міжнародних проблем і забезпеченні поваги прав людини; узгодження дій різних країн. Заради досягнення цих цілей співробітничать десятки родинних організацій, які разом утворюють систему ООН.

Мал. 10. Прапор ООН

Практичне завдання

Зайдіть на сайт ООН <http://www.un.org/ru/aboutun/structure/> і, ознайомившись з ним, визначте, які спеціалізовані установи та пов'язані з нею органи утворюють організаційну структуру ООН.

Реалії сьогодення

ООН допомагає біженцям і голодуючим. Установи ООН з надзвичайної допомоги надають допомогу більш як 23 млн біженців і переміщених осіб, забезпечуючи їхній захист. Всесвітня продовольча програма – провідна організація ООН, що відповідає за продовольчу допомогу, відправляє понад 5 млн тонн продовольства на рік, забезпечуючи продуктами харчування приблизно 113 млн осіб у 80 країнах світу.

Рада Європи (РЄ) – найдавніша в Європі міжнародна політична організація, створена 1949 р. (мал. 11). Органи РЄ перебувають у французькому місті Страсбурзі, на кордоні Франції і Німеччини, як символ примирення двох країн.

Основною метою РЄ є розбудова єдиної Європи, що ґрунтується на принципах свободи, демократії, захисту прав людини і верховенства закону. Діяльність її спрямована насамперед на забезпечення і захист прав людини, чи то цивільних, політичних, економічних, соціальних або культурних прав. Отже, діяльність РЄ охоплює всі сфери життя людини. Проте економічними і військово-політичними питаннями ця організація не опікується. З 1995 р. Україна також є членом Ради Європи, що нині об'єднує 46 держав.

Одним із найзначніших досягнень Ради Європи є розробка та прийняття Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод. Конвенція встановлює невід'ємні права і свободи для кожного і зобов'язує держави гарантувати ці права кожній людині. Головна відмінність Конвенції від інших міжнародних договорів у галузі прав людини – існування механізму захисту зазначених прав.

COUNCIL OF EUROPE
CONSEIL DE L'EUROPE

Мал. 11.
Прапор Ради Європи

Ним є Європейський суд з прав людини, що розглядає індивідуальні скарги про порушення Конвенції.

Проблема

Раду Європи не слід плутати з Європейською Радою: це абсолютно різні організації. Європейська Рада є найвищим політичним органом Європейського Союзу, що складається з глав держав та урядів країн-членів ЄС і їхніх заступників – міністрів закордонних справ.

Європейський парламент, що є одним з органів Європейського Союзу, обирають прямим загальним голосуванням терміном на п'ять років. Подібно до законодавчого органу окремої держави депутати Європарламенту утворюють окремі фракції. Щоправда, тут такі фракції є представниками міжнародних партійних об'єднань. Місця в Європарламенті розподілені між країнами-членами відповідно до чисельності населення (мал. 12).

Щомісячно сесії Європейського парламенту відбуваються в Страсбурзі, надзвичайні засідання – у Брюсселі, де працюють комітети Європейського парламенту, а секретаріат – у Люксембурзі.

Мал. 12.
Логотип і зал засідань
Європарламенту

Європейський парламент і Рада Європи мають рівні повноваження. Проте Європейський парламент виконує здебільшого консультативні функції. Він не має права вносити власні законопроекти. Водночас разом з Радою Європи бере участь у законодавчому процесі через численні процедури: спільного ухвалення рішень, співпраці, узгодження тощо. До того ж Європейський парламент разом з Радою Європи ухвалює річний бюджет і контролює його виконання. Повноваження Європейського парламенту постійно розширюються, проте вони все ще менші, ніж у національних законодавчих органів більшості держав.

Співдружність Незалежних Держав (СНД) – міждержавне об'єднання більшості колишніх республік Радянського Союзу. Офіційне місце перебування органів СНД – Мінськ. Це об'єднання було утворене напри-

кінці 1991 р. Білоруссю, Росією та Україною, коли представники цих трьох республік СРСР визнали неможливість подальшого існування через глибоку політичну кризу єдиної держави – СРСР. Однак, зважаючи на історичну спільність народів, заявили про прагнення розвивати співробітництво в політичній, економічній, культурній та інших сферах на основі взаємного визнання і поваги державного суверенітету.

Незабаром кількість членів СНД зросла до дванадцяти (колишніх республік СРСР). Однак ідеї, закладені в основу діяльності цієї організації, не були реалізовані повною мірою. Через суттєві розбіжності між окремими державами-учасниками всередині СНД мали місце і нині тривають процеси подальшого розходження. Керуючись правом

будь-якої держави вийти з організації у будь-який час і на власний розсуд, про такі наміри в 2008 р. заявила Грузія.

Спеціальні міжнародні організації. Одна з найвідоміших і найвпливовіших організацій такого характеру – це *Європейський Союз (ЄС)*. Він був утворений 1993 р. і нині налічує 27 країн.

ЄС є унікальним міжнародним утворенням, яке поєднує ознаки міжнародної організації і держави. Союз має повноваження на участь у міжнародних відносинах і відіграє в них велику роль. Країни ЄС зобов'язалися проводити спільний курс у сфері зовнішньої політики і безпеки, основних напрямів внутрішньої економічної політики, координувати політику в питаннях охорони довкілля, боротьби зі злочинністю та ін.

Головною метою Європейського Союзу є створення «Європи без кордонів», де було б усунено всі перешкоди на шляху вільного пересування людей, капіталу, товарів і послуг. З 1999 р. (у готівкових розрахунках з 2002 р.) введена єдина валюта – євро (за винятком Великої Британії і Данії). Отже, це одночасно політичний, економічний і валютний союз.

Україна і світ

Партнерство з ЄС. 1 березня 1998 р. набула чинності Угода про партнерство та співробітництво між ЄС та Україною. 30 грудня 2005 р. набуло чинності рішення ЄС надати Україні статус країни з ринковою економікою. На сьогодні розширений ЄС є найбільшим зовнішньоторговельним партнером України.

Організація Північноатлантичного договору (НАТО). На сьогодні вона є найкраще організованою та дієвою міжурядовою міжнародною організацією у сфері оборони, безпеки та політики. Договір, що ознаменував утворення НАТО, був укладений 1949 р. десятьма європейськими та двома північноамериканськими незалежними країнами, які взяли на себе зобов'язання щодо забезпечення взаємної оборони. Нині членами НАТО є 28 країн. Штаб-квартира НАТО перебуває в Брюсселі.

На початку ХХІ ст. перед НАТО постав цілий комплекс стратегічних цілей і завдань, які докорінно відрізняються від колишніх, зокрема подолання наслідків поділу Європи за часів «холодної війни», зміцнення демократії в країнах Центральної та Східної Європи. Йдеться про боротьбу зі зброєю масового знищення і тероризмом. Головною метою НАТО є захист свободи і безпеки всіх її членів політичними й військовими засобами відповідно до Статуту ООН.

Нині діяльність НАТО, яка здійснює політику «відкритих дверей», дедалі розширюється. Вона охоплює співпрацю і з державами, які не входять до складу цієї організації, у тому числі й з Україною.

Україна і світ

Партнерство з НАТО. Починаючи з 1994 р. наша держава бере активну участь у програмі «Партнерство заради миру» (ПЗМ), в рамках якої українські військові були залучені до кількох десятків спільних із країнами-членами і партнерами НАТО миротворчих навчань як на території нашої країни, так і за кордоном.

У своїх взаємовідносинах з НАТО Україна пододала шлях від Хартії про особливе партнерство (1997 р.) через План дій (2002 р.) до Інтенси-

Мал. 13. Штаб-квартира ФАО в Римі та логотип ФАО

фікованого діалогу з НАТО щодо питань набуття членства і відповідних реформ. Процес Інтенсифікованого діалогу пропонується країнам, що висловили зацікавленість стати членами НАТО, і є першим етапом офіційного процесу підготовки країн до членства в НАТО. У серпні 2009 р. Президент України затвердив першу Річну національну програму на 2009 р. з підготовки України до набуття членства в НАТО. Тоді ж було підписано Декларацію про доповнення Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО.

Зменшення голоду та жебрацтва було назване на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН в 2000 р. однією з восьми цілей поточного тисячоліття. З огляду на це, особливу роль посідає **Продовольча і сільсько-господарська організація Об'єднаних Націй (ФАО)**. Це є міжурядова міжнародна організація, спеціалізована установа ООН (мал. 13). Вона була заснована 1945 р. із штаб-квартирою в Римі. Головними цілями ФАО є збір, вивчення і поширення інформації з питань харчування, продовольства, сільського господарства, сприяння поліпшенню виробництва і збуту продовольства та ін.

З метою запобігання загостренню проблеми голоду на планеті ФАО намагається передбачити надзвичайні ситуації у сфері продовольства. За допомогою знімків із супутників, польових досліджень та офіційних даних про врожайність і запаси продовольства співробітники ФАО контролюють попит і пропозицію щодо продовольчих продуктів на світовому ринку. У разі настання надзвичайних ситуацій ФАО допомагає сільським мешканцям відновити виробництво продуктів харчування.

Серед міжурядових міжнародних організацій досить відомою у світі є **Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)**. Це спеціалізована установа ООН, яка нині об'єднує 192 країни. Вона виникла 1945 р., штаб-квартира перебуває в Парижі (мал. 14).

Мал. 14. Зал засідань і логотип ЮНЕСКО

ЮНЕСКО здійснює дослідження в галузі освіти, науки і культури, сприяє просуванню, передачі та обміну знаннями, здійснює обмін спеціалізованою інформацією тощо. Однак завдання цієї організації не обмежуються публікацією наукових відкриттів. Розвиваючи співпрацю між державами в галузі освіти, науки і культури, ЮНЕСКО прагне до досягнення вищої мети – забезпечення миру і міжнародної безпеки, дотримання прав людини, взаємної пошани людей і народів.

Географія культури

Як рятували Нубійські храми. У Єгипті, зокрема в Нубійській пустелі, є безліч давніх храмів і пам'яток. З будівництвом Асуанської греблі на річці Ніл ці пам'ятники, що налічують 5000 років, опинилися під загрозою затоплення. У 1960 р. ЮНЕСКО розгорнула міжнародну кампанію проти їхнього знищення. Проте врятувати пам'ятники можна було лише одним способом – вивезти із зони затоплення і встановити на вищому місці. Саме так і вчинили. Запрошені ЮНЕСКО міжнародні експерти розрізали пам'ятники на частини, а потім заново зібрали в безпечному місці. На цей грандіозний проект було витрачено 20 років тяжкої праці.

До 2008 р. ООН включила до свого списку об'єктів світової спадщини понад 850 культурних, природних та природно-культурних об'єктів. З огляду на велику цінність цих пам'яток для всіх людей, їх вважають загальним надбанням людства. ЮНЕСКО допомогла захистити багато таких пам'яток у понад 80 країнах світу.

Практичне завдання

За картою атласу з'ясуйте, які країни входять до складу СНД, НАТО, ЄС.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Міжнародні організації – об'єднання держав або національних громад, у тому числі неурядового характеру, для досягнення загальних цілей у різних сферах життя суспільства.
- ✦ Існують загальнополітичні і спеціальні міжнародні організації.

Ключові терміни і поняття

✦ загальнополітичні міжнародні організації ✦ спеціальні міжнародні організації ✦ ООН ✦ РЕ ✦ ЄП ✦ СНД ✦ НАТО ✦ ЄС ✦ ФАО ✦ ЮНЕСКО ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Назвіть найвпливовіші міжнародні організації.
II	Поясніть, як відрізняється роль загальнополітичних і спеціальних міжнародних організацій.
III	Як пояснити суперечливі думки в нашому суспільстві щодо членства України в НАТО?
IV	Висловіть своє ставлення щодо потреби участі України в діяльності різних міжнародних організацій.

Люди є головним багатством будь-якої країни. Утім і в планетарному масштабі основною «дійовою особою» є саме людина. Адже все, що відбувається, виробляється і здійснюється на Землі, зрештою, оцінюється через придатність або непридатність, корисність чи некорисність, безпеку або небезпеку як для кожної окремої людини, так і для всього населення світу. Насамперед населення визначає можливості і масштаби діяльності кожної окремої держави у багатьох сферах виробництва, науки і культури. Ось чому така велика увага приділяється дослідженню найрізноманітніших характеристик населення: чисельності населення та її динаміці, статеві-віковому складу і сімейному стану, рівню освіти й зайнятості, расовому й етнічному складу тощо.

Головні ознаки (характеристики) населення світу визначаються **демографічним процесом** – безперервними змінами в ході природного та механічного руху населення. Зважаючи на різноманіття наслідків такого процесу, населення вивчають різні науки. **Демографія** досліджує закономірності відтворення населення й окремих його груп шляхом аналізу природного руху і змін статеві-вікової, шлюбної та сімейної структур. Наука **етнографія** вивчає побутові й культурні особливості життя народів. А **географія населення** спрямовує свою увагу на особливості розміщення населення і поселень на земній кулі залежно від природних особливостей та суспільних умов його існування.

КІЛЬКІСТЬ НАСЕЛЕННЯ. ПРИРОДНИЙ І МЕХАНІЧНИЙ РУХ. СТАТЕВО-ВІКОВИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

Географічна розминка

Пригадайте, що є міграцією.

Поясніть, чим імміграція відрізняється від еміграції.

Кількість населення. Сукупність людей, які проживають на певній території, становить її населення. Зрозуміло, що чисельність населення світу не є постійною величиною і щороку змінюється (мал. 15). Головним

джерелом інформації про такі зміни є переписи, які здійснюють регулярно у більшості країн через кожні 10 років. Завдяки їм відомо, що на сьогоднішній день чисельність населення світу становить 6,8 млрд осіб.

Загалом чисельність населення світу постійно збільшується. Однак темпи зростання не завжди були однаковими. Свого піку вони досягли в період 1965–1970 рр. Тоді після здобуття політичної незалежності більшість країн Азії, Африки та Латинської Америки отримали доступ до медичного забезпечення, завдяки чому рівень смертності у них зменшився вдвічі.

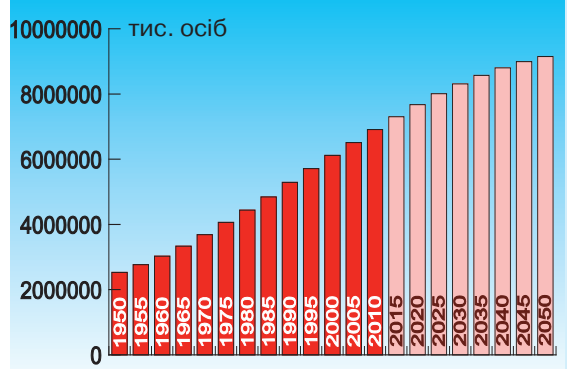
Завдяки передусім країнам, що розвиваються, темпи зростання населення у світі у середині ХХ ст. сягали 2 % на рік. Як наслідок, менш ніж за 40 років, з 1960 по 1999 р., чисельність населення планети зростала вдвічі, а восени 1999 р. перетнула позначку 6 млрд. Це явище стрімкого зростання чисельності населення земної кулі дістало назву «демографічного вибуху».

Проте у 1990-ті роки почала простежуватися тенденція зростання смертності, здебільшого у розвинутих країнах. Як наслідок, темпи зростання населення світу почали неухильно скорочуватися. У нинішній період (2005–2010 рр.) ці темпи становлять приблизно 1,2 % на рік і чисельність населення світу щорічно збільшується приблизно на 79 млн осіб (мал. 16). Це означає, що через кожні 12 місяців населення Землі зростає більш як на одну «Францію», «Велику Британію» чи «Італію», або на один «Єгипет» чи дві «Аргентини».

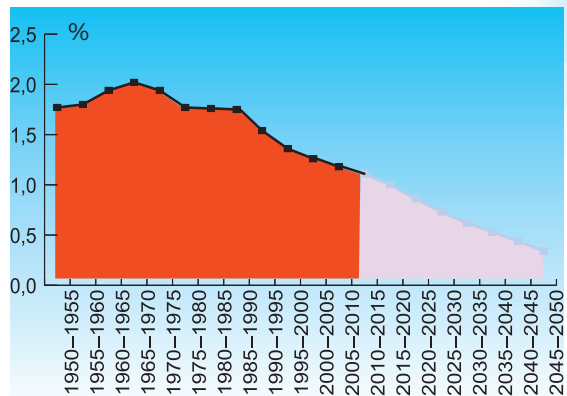
Практичне завдання

За малюнком 16 і Додатком визначте і подальші перспективи щодо темпів зростання чисельності населення світу.

Європа у цьому прирості не бере участі, оскільки тут він є нині від'ємним (населення Європи зменшується на 1 млн осіб щорічно). Левова частка приросту населення світу припадає на найменш розвинуті регіони, передусім на країни Азії та Африки. Втім, як передбачається, у подальшому, в 2045–2050 рр., темпи приросту населення навіть у цих частинах світу суттєво знизяться і загалом у світі становитимуть лише 0,3–0,4 % на рік (мал. 16).

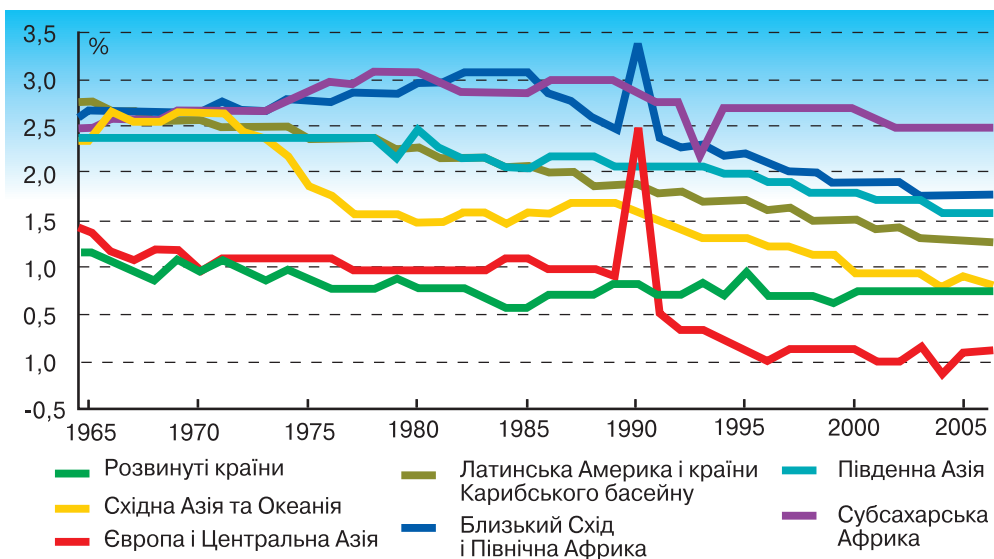

Мал. 15. Динаміка чисельності населення Землі

Мал. 16. Темпи зростання чисельності населення світу, %

Мал. 17. Щорічний приріст населення світу

Прогноз

За прогнозами ООН, якщо показники народжуваності в країнах, що розвиваються, і далі скорочуватимуться, то в 2012 р. чисельність населення світу становитиме 7 млрд осіб, в 2025 р. – 8 млрд осіб, а в 2045 р. вона може досягти 9 млрд осіб.

Природний рух. Чисельність населення світу зростає завдяки тому, що на Землі постійно змінюються покоління людей унаслідок природного руху населення, або його відтворення. **Відтворення** (природний рух) населення – це зміна чисельності і складу населення внаслідок народжуваності і смертності, без урахування механічного переміщення. Відтворення населення визначає розміри природного приросту.

Природний приріст – це різниця між народжуваністю та смертністю (обчислюється на 1000 жителів на рік). Він буває додатним у разі перевищення народжуваності над смертністю і від'ємним, коли смертність більша від народжуваності, або нульовим, коли ці показники мають однакове значення (мал. 17).

Зазвичай у світі виділяють два **типи відтворення населення**.

Для **першого типу** характерні порівняно невисокі показники народжуваності, смертності й природного приросту, що становить менш як 2 особи на 1000 жителів. Подекуди рівень народжуваності нижчий за той, який необхідний для простого відтворення населення. Так, в Україні та Росії природний приріст становить відповідно –6 і –5 осіб на 1000 жителів.

Перший тип відтворення населення характерний для більшості країн Європи, Північної Америки і деяких інших регіонів світу. Тут відбувається прискорене старіння населення, коли у віковій структурі переважає населення старших вікових груп.

Прогноз

У період 2009–2050 рр. чисельність населення в 45 розвинутих країнах, за прогнозами, зменшиться. Наприклад, у Росії чисельність населення зменшиться на 33 млн осіб, в Японії – на 25 млн осіб, в Україні – на 15 млн осіб, у Німеччині – на 8,4 млн осіб, а в Польщі – на 7,7 млн осіб.

Другий тип властивий країнам Азії, Африки й Латинської Америки, для структури населення яких характерна висока частка молодших вікових груп. Адже тут порівняно високі показники народжуваності, стабільні (часто низькі) показники смертності та високий природний приріст, що перевищує 12 осіб на 1000 жителів.

Найбільший у світі природний приріст населення спостерігається в африканській Уганді та азійському Ємені, де він перевищує 35 осіб на 1000 жителів. У десятках країн, що розвиваються, і чимало з яких належать до найменш розвинутих країн, на одну жінку припадає понад четверо дітей.

У глобальному масштабі однією з найважливіших демографічних змін, що відбулися, є майже повсюдне скорочення народжуваності – з п'яти дітей на жінку в період 1965–1970 рр. до менш ніж три дитини на жінку у 2005–2010 рр.

Механічний рух. На чисельність населення держав, його структуру та інші характеристики впливає не лише природний, а й механічний рух населення. Пригадайте, такий рух, тобто переміщення людей по території, зумовлений зміною постійного місця проживання та пошуку роботи, ще називають *міграцією* (від лат. *migratio* – переходжу, переселяюсь). Основними причинами міграцій є пошук роботи (мал. 18), політичні утиски людей у своїй країні, релігійні та інші гуманітарні причини.

Міграції можуть різнитися за багатьма ознаками. Вам уже відомо з курсу географії України, що всі міграційні переміщення поділяються на зовнішню і внутрішню міграції. Так само ви маєте пам'ятати, що у зовнішній міграції розрізняють *еміграцію* (від лат. *emigro* – виселяюсь) та *імміграцію* (від лат. *immigrans* – той, що заселяється).

Внутрішня міграція позначається тільки на кількості жителів у різних регіонах однієї країни. Тим часом зовнішня міграція може впливати на загальну чисельність населення країни.

Кількість міжнародних мігрантів зростає. У 2005 р. їх було 192 млн, а в 2010 р., імовірно, збільшиться до 210 млн. Проте, як і раніше, міжнародні мігранти становитимуть лише 3 % від загальної чисельності населення світу.

Мал. 18. Частка робочо-іммігрантів серед загального населення деяких країн

Прогноз

За прогнозами ООН, близько 128 млн міжнародних мігрантів, або 61 %, проживатимуть в розвинутих країнах, а 82 млн таких мігрантів, або 39 %, – у країнах, що розвиваються. Найбільше міжнародних мігрантів буде в Європі (33 %), далі за цим показником розташуються Азія (28 %), Північна Америка (24 %), Африка (9 %), Латинська Америка і Карибський басейн та Океанія (3 % в кожному з цих регіонів).

На країни з високим рівнем доходу припадатиме 62 % загальної кількості міжнародних мігрантів. Лідерами щодо кількості міжнародних мігрантів будуть США, де проживатимуть 20 % загальної кількості таких мігрантів. Далі слідуватимуть Росія (6 %), Німеччина (5 %), Канада (3 %) і Саудівська Аравія (3 %). Значну частку населення становитимуть мігранти в Австралії, Ізраїлі, Йорданії, у Гонконзі й Макао, у деяких невеликих держах Європи тощо.

Міграційна політика держав. У багатьох розвинутих країнах повільне зростання чисельності працездатного населення разом із стійким економічним зростанням є причиною браку робочих рук. Причому це стосується тих сфер діяльності, куди приходять працювати все більша кількість трудящих-мігрантів. Зважаючи на це, починаючи приблизно з 1995 р. розвинуті країни стали відкритішими з точки зору допуску мігрантів до роботи там, де відчувається брак робочої сили. У 2005 р. майже половина розвинутих держав заявила про своє бажання залучати більшу кількість висококваліфікованих робочих-іммігрантів (мал. 18).

Статеві-віковий склад населення. *Віковий склад* населення неоднаковий у різних країнах світу. В країнах, що розвиваються, загалом проживає більше літніх людей, ніж в економічно розвинутих країнах. Однак якщо порівняти частку літніх людей у загальній чисельності населення країн, то спостерігається протилежна ситуація. Так, у більш розвинутих країнах на частку літніх людей припадає 21 % (мал. 19, 20). Водночас, у менш розвинутих країнах частка літніх людей помітно менша і становить 9 %.

Серед окремих регіонів світу найбільше літніх людей у Європі – 22 %. Приблизно удвічі менше людей цієї вікової категорії в Азії, Латинській Америці та у Карибському басейні – 10 %. Ще менше літніх людей в Африці, де їх частка становить тільки 5 %.

У більшості країн і регіонів світу тривалість життя збільшується. За прогнозами, вона перевищуватиме 76 років у розвинутих державах і 65 років у країнах, що розвиваються. У найменш розвинутих країнах, дві третини з яких зазнають серйозного негативного впливу епідемії ВІЛ/СНІДу, середній показник очікуваної тривалості життя становить лише близько 55 років.

Реалії сьогодення

Контрасти тривалості життя. Найбільша середня тривалість життя населення в Андоррі – 83,5 року. Понад 80 років у середньому триває життя населення також у Сан-Маріно і в Сінгапурі (81,7 року), в Японії (81,3 року), в Австралії, Швейцарії та Швеції (80,5 року), в Ісландії (80,3 року), Канаді (80,2 року). Найменша тривалість життя у таких африканських країнах як Свазіленд (32,6 року) і Ботсвана (33,7 року). В Україні тривалість життя населення становить 68 років.

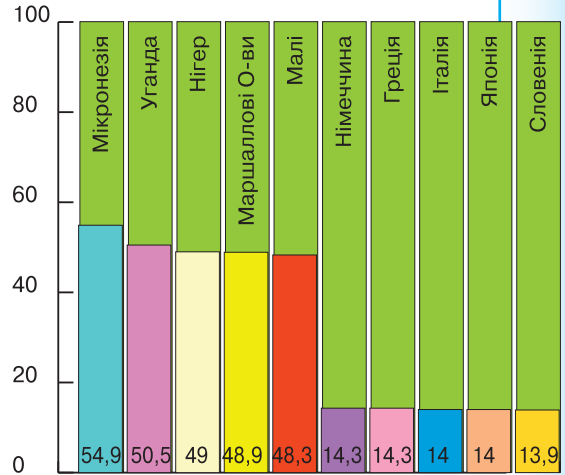
У глобальному масштабі очікувана тривалість життя після настання 60-річного віку збільшилася з 15 років у 1950–1955 рр. до 20 років у 2005–2010 рр., а в 2045–2050 рр. цей показник досягне 23 років. Отже, люди літнього віку продовжують старіти, і очікується, що частка осіб у віці 80 років або старше, яка нині становить 1,5 % загальної чисельності населення у світі, в 2050 р. дорівнюватиме 4,4 %.

Найбільше літніх людей, як і нині, буде в Європі – 35 % в 2050 р. В Азії, Латинській Америці та Карибському басейні літні люди на той час становитимуть 24 % загальної чисельності населення. Найменше літніх людей буде в майбутньому в Африці – лише 10 % населення.

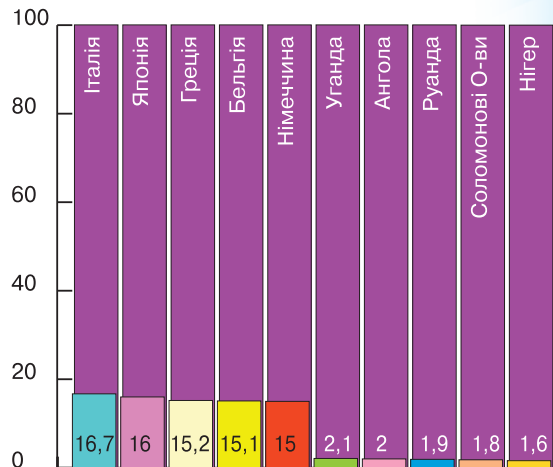
Статевий склад населення світу характеризується незначним переважанням чоловіків над жінками. На 100 жінок припадає приблизно 102 чоловіки. Однак у найбільш працездатному віці – від 15 до 49 років – жінок, навпаки, дещо більше – 52 %. До того ж тривалість життя жінок вища, ніж тривалість життя чоловіків – 70 проти 65 років. Оскільки очікувана тривалість життя жінок, особливо у старшому віці, вища, ніж у чоловіків, більшість літніх людей становлять жінки. Так, у віковій групі 60 років і старше на кожних 100 жінок припадає 82 чоловіки.

Демографічна політика держав.

Демографічна політика – це система адміністративних, економічних, пропагандистських та інших заходів, які здійснюються державою з метою врегулювання передусім народжуваності. В країнах з першим типом відтворення населення державні заходи спрямовані на збільшення народжуваності та природного приросту, а в країнах з другим типом, навпаки, на скорочення. Так, у багатьох європейських країнах (ФРН, Нідерланди, Швеція тощо) запроваджують грошові субсидії, певні міри соціального захисту та стимулювання, інші заходи соціально-економічного характеру для підтримки сімей і жінок, які мають дітей. А в Китаї, навпаки, державного значення набула політика стримування народжуваності.

Мал. 19. Частка населення віком до 15 років у деяких країнах світу

Мал. 20. Частка населення віком понад 65 років у деяких країнах світу

Проблема

Старіння населення породжує проблеми, пов'язані із забезпеченням фінансової стабільності як пенсійних систем, заснованих на перерозподілі доходів, унаслідок чого частина доходів молодих поколінь використовується на користь як старших поколінь, так і системи охорони здоров'я. Оскільки жінки становлять більшість літніх людей і протягом свого життя меншою мірою задіяні на ринку праці, вони особливо ризикують опинитися серед незаможних у літньому віці. Як, на вашу думку, держава має реагувати на цю проблему?

Старіння населення може забезпечити додаткове і постійне збільшення доходу на душу населення і економічне зростання, за тієї умови, що внаслідок зменшення кількості дітей більше жінок поповнюватимуть ринок робочої сили, що обсяг інвестицій у сектори охорони здоров'я і освіти збільшуватиметься і що люди відкладатимуть більше коштів, необхідних для життя протягом тривалішого періоду перебування на пенсії. Проте відповідні результати залежатимуть від створення належних інститутів і прийняття на озброєння стратегій, які сприяють накопиченню людського та фізичного капіталу.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

- ✦ Чисельність населення світу становить 6,8 млрд осіб і темпи його зростання сягають 1,2 % щорічно.
- ✦ У більшості країн Європи і Північної Америки, для яких характерний перший тип відтворення населення, переважає населення старших вікових груп.
- ✦ У країнах Азії, Африки та Латинської Америки, для яких властивий другий тип відтворення населення, висока частка молодших вікових груп.
- ✦ Кількість міжнародних мігрантів зростає, найбільше їх очікується в Європі, а серед країн – у США.
- ✦ Зменшення розміру сімей і зростання тривалості життя зумовлює процес старіння населення в усьому світі.

Ключові терміни і поняття

✦ кількість населення ✦ відтворення ✦ типи відтворення населення ✦ природний рух населення ✦ природний приріст ✦ механічний рух населення ✦ міграція ✦ еміграція ✦ імміграція ✦ статеві-віковий склад населення ✦ міграційна політика ✦ демографічна політика ✦

САМОПЕРЕВІРКА

I	Покажіть на карті регіони світу, де переважає: а) перший тип відтворення населення; б) другий тип відтворення населення.
II	Поясніть причини появи подібних гасел у Китаї: «Одна сім'я – одна дитина» та Індії: «Одна сім'я – дві дитини».
III	Обґрунтуйте необхідність скорочення темпів приросту населення для країн, що розвиваються.
IV	Доведіть, що старіння населення світу породжує проблеми.